К. І. Гурницький

А. Ю. КРИМСЬКИЙ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Творчий доробок видатного українського гуманітарника-енциклопедиста, академіка АН УРСР, одного з її фундаторів, довголітнього її неодмінного секретаря, Агатангела Юхимовича Кримського (1871—1942) налічує понад тисячу друкованих праць [1]. А значна їх кількість ще ж залишилась в рукописах, чекає на свого видавця. Добра половина доробку А. Ю. Кримського — це праці з історії або ж суміжних з нею дисциплін, публіцистичні праці. Історизмом пронизані художні твори Кримського, який був також визначним українським поетом і прозаїком, належав до когорти українських письменників, яку очолював революціонер-демократ Іван Франко.

Вагомість праць Кримського-історика визначається ще й тим, що переважна більшість їх присвячена такому важливому, але малодослідженому, особливо в українській історичній науці, регіонові всесвітньої історії, як історія Сходу. Агатангел Кримський був «перший українець, що мав змогу підійти впритул до східних джерел» [2], і, скориставшись цим, будучи, як підкреслив ще Іван Франко, «високооригінальною появою» [3] в українській культурі і науці, заклав основи українського сходознавства.

Виступивши як учений ще в останньому десятиріччі минулого століття, Кримський зробив значний внесок і в російську науку. Створені ним праці з історії країн та народів Близького і Середнього Сходу були єдиними збірками з цієї проблематики, довгий час були посібниками для студентів сходознавчих вузів країни, а також для тих, хто проявляв бажання ближче познайомитися зі Сходом. За свідченням академіка І. Ю. Крачковського, праці А. Ю. Кримського «розповсюджувалися широко і в великому числі, в різних виданнях, дістаючись і на окраїни і в глуху провінцію» [4].

Вже на початку XX ст. ім'я А. Ю. Кримського було занесене до енциклопедій та антологій Росії й України [5], а згодом набрало

---

[1] Найбільш повну бібліографію праць академіка Кримського див.: А. Є. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова. К., 1941. (Машинопис вивірений власноручно А. Ю. Кримським. Зберігається в ЦНБ АН УРСР).

[2] І. Крачковський. Акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. І. Як Персія, звойована арабами, відродилася політично (IX та X ст.). К., 1923.— «Восток», 1924, кн. 4, стор. 187.

[3] Іван Франко. Твори в двадцяти томах. т. XVII. К., 1955, стор. 293.

[4] И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.— Л., 1951, стор. 171.

[5] Энциклопедический словарь Товарищества «Гранат», т. 26. М., (б. г.); Большая энциклопедия, т. XI, СПб., 1903; Новый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона, т. XXIII. Пг., 1915; Вік (1798—1898), т. 1. К.—Л., 1902; т. II. К., 1902; Українська муза. Під ред. О. Коваленка. К., 1908.

світового розголосу [1]. Про творчість Кримського, крім згадуваного вже Івана Франка, з захопленням відзивалися Лев Толстой [2], Леся Українка, Михайло Коцюбинський, інші видатні діячі науки і культури. Максим Горький консультувався у Кримського з питань орієнтології, радився з ученим про видання книги з життя українського народу [3]. Працями А. Ю. Кримського, зокрема його історичною «Українською граматикою», цікавився ще у 1911 р. В. І. Ленін [4].

Кожний, хто хоч якоюсь мірою торкався питань історії, літератури та минулого народів Близького і Середнього Сходу, а також українського, не міг пройти осторонь досліджень А. Ю. Кримського, які, крім великого фактичного матеріалу з предмета, завжди включали в себе короткий огляд основних відомих науці джерел і досліджень з проблеми.

Майже на кожну наукову працю Кримського, що побачила світ окремим виданням — хай воно було навіть літографованим, попереднім, — вчені фахівці писали рецензії [5]. Але ж цим і обмежується критична, отже й історіографічна, дожовтнева література про творчість Кримського. Було б марним у рецензіях і відгуках представників різних течій і напрямів домарксівської історіографії шукати аналізу історичного доробку Кримського, оцінки його поглядів. Буржуазна історіографія, особливо історіографія епохи імперіалізму, внаслідок своєї класової обмеженості, неуваги до теорії, як відомо, не спроможна була дати таку оцінку.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції А. Ю. Кримський, переїхавши з Москви до Києва, ставши академіком УАН, одним із її найактивніших керівних діячів, в тому числі головою першого (історично-філологічного) відділу УАН, головою ряду науково-дослідницьких секцій і комісій академії [6], створив ряд наукових праць, значна кількість яких — історичні. Насамперед це писані українською мовою праці — «Історія Пер-

---

[1] Enzyklopädie des Islams, 1 (1913), стор. 260; Novy Velky ilustrovaný slovnik naučný. Svarek XI, V. Praze, 1931, стор. 184—185; Ian Reychman. Zdziejów ukraińskiej orientalistyki i stosunków kulturalnych Ukrajny ze Wschodem.— «Przegląnd orientalistyczny», 1964, N 1 (49), стор. 57.

[2] И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 171. В Яснополянській бібліотеці Л. Толстого зберігається кілька праць Кримського з історії країн Близького і Середнього Сходу, з мусульманства. Див.: А. Шифман. Лев Толстой и Восток. М., 1960, стор. 213.

[3] С. Понорський. Агатангел Кримський (До 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової діяльності).— «Соціалістична Харківщина», 15 січня 1941 р.; Олег Бабишкін. Агатангел Кримський. Літературний портрет. К., 1967, стор. 26—27.

[4] Ленинский сборник, т. XXV. М., 1934, стор. 309.

[5] Майже повний їх перелік див.: А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова.

[6] Детальніше про це див. нашу статтю «Жодного дня без книги, жодного дня без рядка!» («Наука і суспільство», 1969, № 4, стор. 28—30).

сії та її письменства» (1923), «Історія Туреччини» (1924), «Вступ до історії Туреччини», «Джерела до історії Туреччини» (1928), монографії з історії Парфії, хазарів (обидві залишились в рукописах), праці з історії Кавказької Албанії, з історії Криму. В дослідницькому плані названі праці А. Ю. Кримського були підсумком його багаторічного вивчення історії країн Сходу, певною мірою дальшою еволюцією вченого в напрямі від демократичного просвітительства до засвоєння марксистсько-ленінського методу історичного дослідження.

Радянський період творчості Кримського продовжувався понад 20 років, проте з деяких об'єктивних і суб'єктивних причин [1] сталося так, що в радянські роки доробок Кримського-історика довгий час не був підданий всебічному аналізові. З сучасних Кримському радянських вчених часткову спробу в цьому напрямі зробили тільки згадуваний вже Гнат Крачковський та Олександр Самойлович.

У двох, значною мірою аналогічних, рецензіях [2] на працю Кримського «Історія Персії та її письменства» Крачковський підсумував понад чвертьстолітню дослідницьку діяльність вченого в галузі історії та літератур Сходу, зазначивши як позитивне, прагнення вченого «до того, щоб подати широко задумані підсумкові всезбірки, які науково-популярно допомагали б вивчати історію та письменство трьох найважливіших мусульманських народів — арабів, персів та турків» [3]. Роблячи м'який закид вченому, що через це прагнення «постраждали його спеціальні розвідки», Крачковський підкреслює, що «ніхто з-поміж сучасних» Кримському «російських учених не допоміг у такій мірі серйозному популяризуванню знаттів про мусульманський Схід, як це зробив А. Кримський» [4].

Даючи оцінку доробку А. Кримського як українського вченого, Крачковський зазначає, що «для української науки праці А. Кримського становлять, безперечно, епоху навіть в розумінні вироблення наукової термінології і мови» [5]. Крачковський підкреслив доступність праць Кримського широкому колу читачів і одночасно їх глибоку науковість, що забезпечується грунтовною джерельною базою, мистецьким володінням мовою, влучною гострістю, часом аж нервовістю. котра, на думку рецензента, приводить Кримського до нерівності стилю, але ж ніколи не залишає

---

[1] Однією із причин, на думку автора, було те, що в радянський період творчості до початку 30-х років А. Ю. Кримський виступав переважно як український філолог, складач і головний редактор словників.

[2] І. Крачковський. Акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. І. Як Персія, звойована арабами, відродилася політично (IX та X ст.). Рецензія.— «Восток», 1924, кн. 4.

[3] Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, стор. 284.

[4] Там же.

[5] «Восток», 1924, кн. 4, стор. 187.

читача байдужим до описуваного. В плані визначення місця Кримського в українському радянському сходознавстві зберігає своє значення твердження Крачковського, що праці Кримського забезпечують для Радянської України «утворення солідної школи, яка матиме багато над чим працювати» [1].

О. Самойлович (професор-тюрколог Ленінградського університету) в рецензії-відзиві на «Історію Туреччини» [2] Кримського повністю солідаризується з І. Крачковським в загальній оцінці доробку вченого з історії країн Близького і Середнього Сходу, в основоположному їх значенні для майбутнього розвитку сходознавства на Україні. Конкретно про «Історію Туреччини» Самойлович, беручи до уваги її російську і українську (значно більшу) редакції, підкреслює особливу цінність їх в різноманітній і рясній літературі, дякуючи чому Кримський остаточно закріпив за собою «твердо встановлену репутацію видатного бібліографа». «В жодній із слов'янських літератур,— заявляє О. Самойлович,— нема такої, як оця, всезбірки історичних відомостей про Туреччину, переважно за період XV і XVI вв.» [3]

Найбільш оригінальними розділами праці Кримського, що збільшують її «наукову питому вагу», Самойлович справедливо вважав розділи «Слов'янський характер Туреччини» та «Українські невільники в Туреччині». Була взята до уваги фактологічна, джерелознавча і популяризаторська цінність доробку вченого. За аналіз історичних поглядів Кримського в методологічно-теоретичному плані Крачковський і Самойлович навіть не бралися. Будучи за фахом орієнталістами переважно філологічного напряму, аж ніяк не історіографами, вони не могли навіть ставити перед собою подібного завдання. До того ж обидва рецензенти, як і Кримський, лише ставали на шлях засвоєння нової методології.

Розглянутими вище рецензіями і обмежується критична література про Кримського як історика, що побачила світ за життя вченого. Навіть на урочистому засіданні в честь 70-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності академіка АН УРСР А. Ю. Кримського з шести прочитаних про його доробок доповідей і повідомлень [4] — жодна не була присвячена аналізові його творчості як історика. В характеристиці, надісланій в ЦК КП(б)У на Кримського Академією наук УРСР, у зв'язку з представленням вченого до урядової нагороди і підготовкою до

---

[1] Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, стор. 285.

[2] А. Самойлович. Акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини. К., 1924.— Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V (1924—1925). К., 1925.

[3] Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. V, стор. 286.

[4] Акад. И. Крачковский. Академик АН УССР А. Е. Крымский (к 70-летию со дня рождения).— «Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка», 1941, № 3, стор. 128.

ювілею, в числі найповажніших його творів як ученого вказувалося на праці з історії арабів та персів, надруковані ще у переджовтневий час [1].

Після раптової смерті академіка А. Ю. Кримського в роки Великої Вітчизняної війни ім'я його випало з поля зору наукової літератури. Праці його, за незначним винятком [2], не друкувалися, не перевидавалися, стали бібліографічною рідкістю. Не впорядкованим залишався архів ученого, внаслідок чого багато цінних документів, а то й праць в рукописах, очевидно, назавжди втратились. Особливо не пощастило звенигородському архіву. «Через нерозуміння справжньої вартості» [3] цей (чи не найбагатший) архів ученого загинув. Ім'я Кримського, що в двадцяті, наприкінці тридцятих і перші сорокові роки не сходило з сторінок республіканської та всесоюзної преси, випало з перших післявоєнних видань радянських енциклопедій, бібліографічних та інших довідників. Лише поодинокі автори, зокрема давній шанувальник А. Ю. Кримського, один з його перших біографів і дослідників спадщини, послідовник (в арабістиці) і щирий друг академік І. Ю. Крачковський в оглядовій праці з історії російської арабістики написав про нашого вченого кілька теплих сторінок [4].

Давши близьку до висловленої ще в рецензії на «Історію Персії та її письменства» оцінку загальному внескові Кримського в науку, Крачковський особливо підкреслив цінність вкладу Кримського у вітчизняну арабістику. Крачковський висунув тезу про створення у Москві, завдяки зусиллям Кримського та його найбільш талановитих учнів, власної школи арабістики. Щодо радянського періоду діяльності вченого Крачковський наголошує на його зусиллях у згуртуванні сходознавчих сил на Україні, в передачі кращих традицій вітчизняного сходознавства молодій, вихованій вже у радянський період, фаланзі дослідників.

Згадку про А. Ю. Кримського знаходимо ще у праці М. О. Смирнова про історію вивчення ісламу в СРСР [5]. Автор її — орієнталіст за фахом, історіограф, зробив першу спробу в нашій науці дати марксистську оцінку доробкові Кримського як історика-орієнталіста, взявши до уваги лише твори вченого, що побачили світ в дореволюційний час — і лише російською мовою, переважно з ісламознавства. Але ж роблячи висновок про місце Кримського в історіографії Сходу в цілому, Смирнов підкрес-

---

[1] Архів Президії АН УРСР. Справа А. Ю. Кримського, оп. 1, арк. 115.

[2] У 1947 р. в збірнику статей, присвячених Нізамі (Низами Гянджеви. Баку, 1947), вийшла, надіслана ще напередодні Великої Вітчизняної війни стаття Кримського «Низами и его изучение».

[3] Людмила Проценко (директор Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва УРСР.— *К. Г.*). Національна скарбниця культури.— «Літературна Україна», 13 лютого 1968 р.

[4] И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стр. 164—171.

[5] Н. А. Смирнов. Очерки истории изучения ислама в СССР. М., 1954.

лює «серйозну ерудицію» Кримського, дає високу оцінку переліку анотованої бібліографії, що міститься в кожній історичній праці вченого, наголошує на наявності «багатого матеріалу» в його дослідженнях, але тут же говорить, що в них немає «дослідницького елементу». «Буржуазний учений-еклектик, представник ідеалістичного світогляду, не схильний до великих історичних узагальнень, але блискучий ерудит в галузі ісламознавства, хороший знавець східних і західних мов», Кримський, за твердженням Смирнова, «виступав переважно в ролі перекладача і компілятора і цілком перебував у полоні своїх іноземних джерел» [1]. На цій і деяких інших підставах (повній начебто нездатності «визначити місце ісламу в історичній долі народів Сходу [...], розкрити його класову роль») Смирнов повністю зараховує Кримського-історика до представників так званого академічного сходознавства, що стояли на позиціях аполітичної науки і розділяли філософські та історичні концепції, типові для буржуазних істориків-ідеалістів [2].

Не заперечуючи твердження про певний еклектизм в підході Кримського до оцінки окремих історичних подій та явищ, його несхильність до великих історичних узагальнень, зауважимо, що оцінка Смирновим спадщини вченого хибує однобічністю, не враховує історичних умов, за яких він жив і творив. Особливо ж суб'єктивним і неправомірним є, на нашу думку, беззастережне намагання поставити Кримського на один щабель з буржуазними істориками-лібералами, приписати йому аполітичність в науці, що аж ніяк не в'яжеться з його яскраво вираженим демократичним світоглядом, аж пристрасністю його праць, зазначеною, як ми вже згадували, І. Крачковським у 20-х роках. Ще раніше, хоч у дещо іншому плані, цю ж демократичну пристрасність всього, що виходило з-під пера Кримського, підкреслював революціонер-демократ І. Я. Франко [3].

З цих причин, а найбільше — з аналізу всієї історичної спадщини Кримського, в тому числі й праць, створених у пожовтневий період, з факту сприйняття ним (як здійснення власних мрій!) перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, не можна погодитись з твердженням М. О. Смирнова про беззастережне зарахування Кримського до групи істориків-сходознавців так званого академічного напряму. Не можна також погодитись з заявою про відсутність в книгах Кримського «дослідницького елемента», про їх переважно перекладний і компіляторський характер. І вже аж ніяк не можна погодитись з думкою про якесь кружляння вченого з «серйозною ерудицією», «блискучого ерудита»! (слова М. О. Смирнова), яким в дійсності був А. Ю. Кримський — професор Лазаревського інституту східних мов, згодом

[1] Н. А. Смирнов. Очерки изучения ислама в СССР, стор. 97.
[2] Там же, стор. 95.
[3] Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 293.

академік АН УРСР «в полоні *своїх* (курсив наш.— *К. Г.*) іноземних джерел».

На початку творчого шляху, прагнучи якнайскоріше задовольнити студентів і загал читачів в цілому найновішою літературою предмета [1], професор Кримський (широко залучаючи до справи найближчих учнів — Б. В. Міллера, В. Ф. Мінорського, А. К. Горстера, С. П. Олфер'єва, Г. В. Чиркова, А. Е. Тейле, О. О. Олесницького та ін.) [2] справді видав ряд перекладних праць. Зокрема, в перші роки нашого століття вчений видав (за участю П. К. Коковцева) дуже потрібну для підготовки фахівців працю західноєвропейського семітолога Т. Нельдеке «Семитские языки и народы» [3], праці Р. Дозі і І. Гольдціера з історії мусульманства [4]. Ще раніше, спільно з Франком, Кримський переклав і видав цінну для свого часу працю В. Клоустона «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни» (Львів, 1896). Проте неправомірним буде повністю кваліфікувати названі праці лише як переклади. До кожної з них Кримський подав грунтовні передмови, вставні нариси, що разом з коментарями в підряднику, посиланнями тощо становлять цілком самостійні, хоч формально паралельні перекладам, монографічні дослідження, які часто виходять за рамки проблеми, інколи перевищують обсяг перекладного тексту, але містять у собі отой «багатий матеріал», про який і говорить М. О. Смирнов. Цей матеріал включав у себе найновіші досягнення світової науки, часто був її новим словом. Звернемо увагу на працю «*История мусульманства*». Вже навіть її повна назва чи вірніше вихідні титульні дані («Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольдциера А. Крымского) свідчать не на користь звичайного перекладу, аж ніяк — компіляції. В тексті праці Кримський суворо відмежовує власні думки від думок Дозі і Гольдціера, вступає з ними в полеміку з найбільш принципових питань, дає критику застарілим, а то й неправильним, на його думку, поглядам і твердженням, доповнюючи їх новими даними, часто-густо почерпнутими з першоджерел [5]. Останнє було не «полоном (...) іноземних джерел», а скоріше винятковою науковою сумлінністю Кримського.

---

[1] И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 168.

[2] Там же, стор. 171.

[3] Семитские языки и народы Теодора Нольдеке в обработке А. Крымского (с участием П. К. Коковцева), ч. I. М., 1903; Семитские языки и народы Очерки и обработки А. Крымского (со включением двух статей Т. Нольдеке). Изд. 2. (значительно дополненное), ч. II. М., 1910.

[4] История мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дози и Гольдциера А. Крымского, ч. 1-2. М., 1904.

[5] Здійснюючи переклади кращих праць західноєвропейських авторів, Кримський (володіючи майже всіма мовами народів Близького і Середнього Сходу), як правило, суворо звіряв їх фактологічну основу з даними східних джерел.

Нарешті зауважимо, що не перекладні і навіть не подібні до згаданих вище, праці становлять основу доробку професора й академіка А. Ю. Кримського. В цьому можна переконатися хоч би грунтовно (й неупереджено), познайомившись з повним доробком вченого з історії ісламу і тісно зв'язаною з ним середньовічною історією арабів [1].

Прямолінійністю, неврахуванням суспільно-політичної обстановки, рівня історичних знань про Схід, а також суб'єктивним прагненням будь-що зарахувати Кримського до табору буржуазних істориків-ідеалістів, до того ж аполітичних, віє від звинувачення Кримського в його повному теоретичному безсиллі (в нездатності «визначити місце ісламу в історичній долі народів Сходу [...], розкрити його класову роль» тощо)[2]. Не маючи можливості детальніше зупинитися на проблемі, зауважимо, що А. Ю. Кримський робив спробу (і це було його заслугою) визначити саме цю сторону ісламу і притому — з демократичних позицій. В окремих аспектах, наприклад, у з'ясуванні соціально-економічної основи і класового характеру сектантських рухів на мусульманському Сході, він прийшов (перший з вітчизняних істориків) до висновків, близьких матеріалістичному розумінню процесу[3], чим викликав захоплення своїми працями передової громадськості, в тому числі І. Франка та Л. Толстого[4]. Разом з тим праці Кримського про іслам викликали аж нервове роздратування клерикальної преси — від Львова до Баку[5]. 1909 р. духовна цензура притягла професора Кримського навіть до суду («за безбожність і богохульство в сходознавчих писаннях»)[6].

---

[1] В першу чергу маємо на увазі праці А. Ю. Кримського «Мусульманство і його будучність» (Львів, 1904) і «История арабов и арабской литературы светской и духовной (корана, фикха, сунны и пр.), ч. 1—3. М., 1911—1913.

[2] Очевидно, через недослідженість спадщини А. Ю. Кримського як історика це твердження М. О. Смирнова, з дискою, що А. Ю. Кримський «не зумів розкрити роль класів феодального суспільства, так як і роль ісламу на службі правителів східних країн», ввійшло до III тому «Очерков истории исторической науки в СССР» (М., 1963, стор. 541).

[3] Найбільш повно ці свої погляди А. Ю. Кримський висловив у працях: Один із перських протестантських поетів — Хейям («Народ», 1890, № 22); Очерк развития суфизма до конца III века гижры (Древности восточные, т. II, вып. 1. М., 1896); Дрепперова книжка в Галичині («Зоря», 1897, № 20, 23). М. О. Смирнов названі тут праці не брав до уваги.

[4] Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 293; И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

[5] Особливо різкі напади клерикальної преси на Кримського див. у галицьких часописах «Богословский вестник» (т. III, вып. 1, 1902, стор. 85), «Руслан», (1902, № 26, 27, 29), у бакинській газеті «Каспий» (1899, № 59). Детальніше про це див. наше повідомлення: До питання про атеїстичні мотиви в спадщині А. Кримського.— Тези доповідей кафедри наукового комунізму до XX університетської наукової конференції (березень—квітень 1966 р.). Ужгород, 1966, стор. 53—58.

[6] Архів Президії АН УРСР. Справа А. Ю. Кримського, оп. 1, арк. 154 (Автобиография академика Агафангела Евтимовича Крымского).

Розглянутими вище побіжними згадками і вичерпується література про А. Ю. Кримського за перше повоєнне десятиріччя — вірніше аж до історичних рішень XX і XXIII з'їздів КПРС, коли було остаточно подолано нігілістичне ставлення до культурної спадщини, розпочата боротьба із схематизмом, з вульгарно-соціологічним підходом до оцінки наукової спадщини.

Останнім часом багато зроблено для вивчення творчої спадщини А. Ю. Кримського. В зв'язку з сторічним ювілеєм від дня народження Кримського було опубліковано цілий ряд наукових праць, а також проведено в Києві наукову сесію АН УРСР за участю вчених УРСР, РРФСР, БРСР, АРСР, УзРСР та ін.

Пленарне засідання сесії розпочалося вступним словом президента Академії наук академіка Б. Є. Патона, який схарактеризував діяльність славетного вченого, одного із засновників Академії наук УРСР і першого її неодмінного секретаря, вказавши на величезне значення творчої спадщини Кримського для розвитку як української, так і світової культури.

Академік АН УРСР І. К. Білодід у доповіді розкрив велич творчих звершень ювіляра як видатного українського вченого. Діапазон праць Кримського настільки широкий і такої глибини ерудиції, що для вивчення їх потрібні фахівці з кількох галузей знань. На ювілейній сесії працювали секції українознавства та сходознавства.

Зокрема дослідженню історичних праць А. Ю. Кримського були присвячені доповіді члена кореспондента І. О. Гуржія «Кримський про деякі проблеми історії України», кандидатів історичних наук Г. Г. Зибіної «Кримський — видатний дослідник історії арабського Сходу», І. Ф. Чернікова «Кримський і розробка питань історії Туреччини» та ін.

Матеріали сесії будуть опубліковані окремим виданням. Незабаром вийдуть у світ вибрані твори академіка АН УРСР А. Ю. Кримського в п'яти томах, а також праці, присвячені багатогранній науковій і громадській діяльності вченого. Одначе ця література стане предметом окремого історіографічного дослідження.

Ще до цього з'явилися друком праці, автори яких робили спробу без упередженості розібратися в багатогранній спадщині академіка Кримського. Першими взялись за справу філологи, літературознавці й фольклористи. З їх статей, розкиданих в періодиці, у виданнях художніх творів Кримського (як передмови до них), відзначимо праці О. Килимника, П. М. Попова і С. М. Шаховського [1].

---

[1] Олег Килимник. Агатангел Кримський.— «Вітчизна», 1961, № 1; П. М. Попов. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості.— «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3; С. М. Шаховський. Поезія — супутниця науки. Агатангел Кримський. Вибрані твори. К., 1965. (Вступна стаття).

Праця П. М. Попова становить короткий, але змістовний нарис про фольклористичну спадщину вченого. Разом з тим у нарисі наводяться дані про Кримського як про громадсько-політичного діяча, видатного організатора науки, в тому числі історичної. П. М. Попов називає А. Ю. Кримського «великим знавцем історії Сходу» [1]. З написаного в спокійному, стриманому тоні нарису П. М. Попова — одного з вже небагатьох вчених, що близько знали Агатангела Юхимовича,— про постать Кримського віє теплом і разом з тим справедливим сумом. П. М. Попов, дещо виходячи за коло порушених питань, загострює увагу наукової громадськості Радянської України на необхідності більш глибокого дослідження багатогранної творчості Агатангела Юхимовича Кримського.

Нариси Олега Килимника і С. М. Шаховського присвячені аналізу художньої спадщини Кримського. Водночас обидва автори роблять спробу створити нарис його біографії, де у загальних рисах прослідковують життєвий і творчий шлях Кримського не лише як письменника, а й як визначного вченого та громадського діяча. Такий, в цілому правильний, принцип побудови життєвого і творчого портрета Кримського, в особі якого, за дуже вдалим висловом М. Т. Рильського «наукова діяльність і поетична творчість органічно переплітаються» [2], не міг не привести авторів портрета до певних прогалин, а в окремих випадках — прикрих помилок. Особливо не пощастило в цьому плані О. Килимнику.

Загалом змістовний і дуже доброзичливий щодо постаті Кримського нарис О. Килимника, через вузьке коло джерел, якими він оперує [3], недостатньої їх перевірки і невивченості питання глибше, хибує в біографічній частині неточностями хронологічного і частково фактологічного характеру. Так, А. Ю. Кримський приїхав до Москви не 17-річним юнаком, а 18-річним, і не в 1888 [4], а в 1889 р. [5] Восени 1900 р. А. Кримський був обраний професором кафедри не «арабської філології Сходу» [6] (такої кафедри не існувало взагалі, бо й не могло існувати), а кафедри арабської словесності [7]. Через два роки А. Кримський посідає та-

---

[1] П. М. Попов. Назв. праця.— «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3, стор. 78.

[2] Ювілей ученого, письменника, громадянина.— «Літературна газета», 17 січня 1941 р., стор. 2.

[3] Як випливає із посилань, нарис О. Килимника написаний лише на матеріалах Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1.

[4] Олег Килимник. Агатангел Кримський, стор. 198. Тут і далі цитуємо за передруком статті О. Килимника в його ж збірнику «Крізь роки. Літературно-критичні нариси». К., 1968.

[5] Центральний державний архів Москви, ф. 213, оп. 2, спр. 891, арк. 7.

[6] Олег Килимник. Крізь роки, стор. 204.

[7] Архів Президії АН УРСР. Справа А. Ю. Кримського, оп. 1, арк. 154.

кож кафедру східної історії [1], а ще через два роки (1904 р.) професор Кримський взяв на себе читання східної історії на вищих жіночих курсах Москви [2]. Археологічну експедицію Російської Академії наук в Трапезунд (липень—серпень 1917 р.) очолював відомий медієвіст академік Ф. І. Успенський [3], а не А. Ю. Кримський, як про це пише О. Килимник на підставі матеріалів, що зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Але ж навіть із них видно, що професор Кримський був тільки членом експедиції, правда, найбільш кваліфікованим і діяльним. Подібних неточностей, помилкових чи поспішних тверджень в нарисі О. Килимника значно більше. Зокрема їх багато в бібліографічних даних про доробок А. Ю. Кримського-вченого, в тому числі й історика. Так, О. Килимник твердить, що з-під пера Кримського-сходознавця вийшла (друком) «Історія мистецтва мусульманських народів» [4]. Але ж, як нам відомо, такої праці вчений не залишив навіть у рукописі.

Кращою, особливо в точності фактичних даних, вважаємо статтю С. М. Шаховського, написану з дещо ширшим використанням архівних матеріалів. В ній більше уваги звернено на ідейні засади формування Кримського, підкреслена важливість його орієнтальних знань для розширення обріїв вітчизняної науки та культури. Дуже слушне наголошення Шаховського на ролі Кримського як ініціатора багатьох корисних починань на цій ниві.

С. М. Шаховський справедливо відносить постать А. Ю. Кримського до когорти найвидатніших діячів української культури і науки, що ще спільно з І. Франком, під його безпосереднім ідейним впливом, закладали її новий фундамент, а коли на Україні перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція — ті діячі без вагань перейшли на бік Радянської влади, були послідовні в прагненні співробітничати з нею і підкріплювали це неустанною творчою працею [5].

В 1967 р. на книжкових полицях з'явилась третя, аналогічна двом попереднім, тільки дещо ширша, праця про А. Ю. Кримського — «Літературний портрет» [6]. Автор портрета — літературознавець Олег Бабишкін — зробив значний внесок в характеристику суспільно-політичних поглядів Кримського за дореволюційний період діяльності. В розділі «Світове безмежжя вченого» дослідник, дещо вийшовши за рамки свого прямого завдання, спробував у загальних рисах визначити місце Кримського в науці. Із

---

[1] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25591.
[2] Там же, № 25587, арк. 3.
[3] Центральний державний архів м. Москви, ф. 213, оп. 2, спр. 134, арк. 4.
[4] Олег Килимник. Крізь роки, стор. 209.
[5] С. М. Шаховський. Поезія — супутниця науки.— Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 12.
[6] Олег Бабишкін. Агатангел Кримський. Літературний портрет. К., 1967.

доробку вченого О. Бабишкін справедливо ставить на перше місце його праці із історії Сходу. «Аг. Кримський,— пише О. Бабишкін,— володів щасливим даром робити далеке близьким, а чуже рідним, чим багато прислужився прокладанню мостів дружби і взаєморозуміння між народами» [1]. Солідаризуючись з автором наведених рядків, додамо, що ці «мости дружби» демократ (а після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції — радянський вчений) А. Ю. Кримський прокладав на класовій, інтернаціональній основі, дбаючи про дружбу і взаєморозуміння між людьми праці і прогресу.

Останнім часом зроблені конкретні, хоч перші, кроки у висвітленні діяльності А. Ю. Кримського істориками за фахом. Маємо на увазі статтю В. Г. Сарбея «А. Ю. Кримський та О. С. Хаханашвілі» [2], його ж нарис «Академік А. Ю. Кримський і Грузія» [3], в яких простежуються зв'язки і співробітництво нашого вченого з діячами грузинської науки і культури — з О. Хаханашвілі та іншими, робиться спроба висвітлити внесок Кримського в дослідження грузинської історіографії. Цікаві деталі про Агатангела Юхимовича містить у собі нарис цього ж автора про першого президента АН УРСР академіка В. І. Вернадського, написаний значною мірою на підставі спогадів (неопублікованих) останнього [4]. А. Ю. Кримського з В. І. Вернадським зв'язували давні дружні стосунки, а згодом і співпраця в академії. В. Г. Сарбей справедливо ставить А. Ю. Кримського поруч з В. І. Вернадським та іншими провідними фундаторами української радянської науки.

1968 р. побачила світ колективна праця українських радянських вчених «Україна і Близький та Середній Схід». В ній дана побіжна й коротка, але ж висока оцінка внескові Кримського в проблему, підкреслюється пріоритет Кримського у вивченні зв'язків України з країнами Близького та Середнього Сходу, визнається величезний вклад видатного вченого в розвиток радянського сходознавства на Україні в цілому. Окремо в названій праці підкреслюється внесок А. Ю. Кримського в розвінчання колоніальної політики царизму щодо східних народів [5].

Приблизно про це ж саме, тільки більш загально, говориться у відгуках на перше видання «Вибраних творів» А. Кримського [6], в статтях щодо перспектив розвитку радянського сходознавства

---

[1] Олег Бабишкін. Назв. праця, стор. 112.

[2] В. Г. Сарбей. А. Ю. Кримський та О. С. Хаханашвілі.— «Український історичний журнал», 1967, № 3.

[3] Віталій Сарбей. Академік А. Ю. Кримський і Грузія.—Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. К., 1968.

[4] Віталій Сарбей. Перший президент.—«Вітчизна», 1969, № 12.

[5] Україна і Близький та Середній Схід. К., 1968, стор. 37, 38, 42—43.

[6] Юрій Покальчук. Ліванський кедр.—«Вітчизна», 1965, № 7; Ярема Полотнюк. Довгождане видання. — «Прапор». 1966, № 7; Ю. Кочубей. Вчений і поет.— «Літературна Україна», 19 жовтня 1965 р.

на Україні. З останніх слід відзначити виступ І. Бондаренка спільний з Н. Бондаренко в «Літературній Україні» з статтею «Обшири наукового Орієнту» з підзаголовком «Досвід А. Кримського в розвитку орієнталістики» [1]. З-поміж інших питань, порушених у статті, наголосимо на підкреслені авторів важливості обгрунтування академіком А. Ю. Кримським (ще у 20-х роках) тези про необхідність для України вивчення історії Сходу, східних мов, без чого неможливе всебічне, багатостороннє вивчення вітчизняної історії.

В плані перспектив розвитку сходознавства на Україні з окремою статтею з проблеми виступив львівський учений Я. Полотнюк [2]. Він, зокрема, ставить під сумнів твердження Бондаренків про те, що А. Кримський є «батьком українського сходознавства». «Безумовно,— пише Я. Полотнюк,— А. Кримський зробив величезний і неоціненний внесок не тільки в українську, але й світову науку, але ми не маємо права не пам'ятати і про інших видатних, незаслужено забутих українських сходознавців» [3].

Далі, вболіваючи за стан українського радянського сходознавства і його майбутні перспективи, автор називає ряд цих видатних, на його думку, незаслужено забутих імен, у тому числі львівського сходознавця-поліглота, автора неопублікованого перекладу Корану на українську мову О. Абраньчак-Лисенецького. Не вступаючи з автором у полеміку глибше, зауважимо, що в його заяві-сумніві явне зміщення площин, підміна головного другорядним. Безперечно, не один Кримський працював на ниві українського сходознавства, слід віддати належне й іншим, але ж в статті Бондаренків йдеться про чільну, найбільш вагому фігуру українського вченого-сходознавця. Ніхто ще не заперечив, що саме з Кримським українське сходознавство перебороло локальні національні рамки й вийшло на світові обшири. Питання «батьківства» і «першості» — це, як відомо, різні за постановкою проблеми.

Цінність внеску А. Кримського в розвиток історичної науки на Україні, необхідність його грунтовного дослідження підкреслюють Ф. Є. Лось і В. Г. Сарбей в проблемній статті «Основні етапи розвитку української історичної науки на Україні» [4], а також 13 провідних вчених України, що відгукнулися на статтю

---

[1] Н. Бондаренко, І. Бондаренко. Обшири наукового Орієнту.— «Літературна газета», 6 лютого 1968 р.

[2] Я. Полотнюк. Ще раз про науковий Орієнт. — «Літературна Україна», 20 серпня 1968 р.

[3] Там же.

[4] Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні.— «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 16.

Бондаренків «Обшири наукового Орієнту». Серед них С. Бібіков, О. Ганусець. К. Гуслистий, М. М. Марченко і Ф. Шевченко [1].

Ім'я А. Ю. Кримського як видатного вченого-суспільствознавця фігурує в статтях президента АН УРСР Б. Патона та віце-президента Академії наук М. Семененка, присвячених 50-річчю Української Академії наук [2].

Названі статті дають уявлення про А. Ю. Кримського лише як про постать в цілому, як про видатного вченого-демократа, що сприйняв Велику Жовтневу соціалістичну революцію і продовжував ще майже половину свого творчого життя працювати на благо радянської Вітчизни, народу. Таке ж уявлення дає згадка про Кримського в IV томі «Очерков истории исторической науки в СССР» [3].

Дещо конкретніше, але ж дуже локальне, у зв'язку лише з певною проблемою, знаходимо про доробок Кримського як історика в працях Б. Данціга, І. Фальковича, А. Базіянца, Р. Болдирєва, Є. Бартельса, Є. Беляєва та М. Батунського [4]. В плані з'ясування історичних поглядів Кримського з усіх зазначених вище авторів найслушнішу думку висловив Б. Данціг. На відміну від М. О. Смирнова, що схильний бачити лише аполітичність, як ми вже говорили, в переджовтневих працях Кримського — історика, Б. Данціг бачить в них «чисто сучасні актуально-політичні відголоски» [5]. Правда, характер цих «відголосків» Данціг не розшифровує.

І останню, хоч також локальну, оцінку доробкові Кримського як історика знаходимо в дослідженні Н. К. Бєлової. В статті про історіографію парфянсько-сасанідського Ірану [6] Бєлова ставить праці Кримського з історії Ірану поруч з працями найвидатніших орієнталістів початку нашого століття. Особливі заслуги Кримського Бєлова бачить в створенні ним джерелознавчо-історіографічних нарисів з історії Ірану, що передували аналогічним

---

[1] «Літературна Україна», 16 і 24 червня 1968 р.

[2] «Правда», 12 лютого 1969 р.; «Радянська Україна», 12 лютого 1969 р.

[3] Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 763.

[4] Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; стор. 257; його ж. Изучение Ближнего Востока в России (XIX — начало XX вв). М., 1968, стор. 169, 185—190; И. М. Фалькович. К истории советского востоковедения на Украине.— «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; А. П. Базиянц. Лазаревский институт восточных языков (исторический очерк). М., 1953, стор. 3, 35, 42; А. Болдырев. Зейнаддин Васифи. Таджикский писатель XVI в. Сталинабад, 1957, стор. 347—348; Кабус-наме. Изд. 2. М., 1958 (Передмова Є. Бертельса, стор. 33—37); Е. А. Беляев. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965, стор. 30, 93, 165, 209; М. А. Батунский. Критика идейных основ буржуазного исламоведения конца XIX — начала XX века.— «Вопросы истории религии и атеизма», X. М., 1962, стор. 325.

[5] Б. М. Данциг. Изучение Ближнего Востока в России, стор. 190.

[6] Н. К. Белова. Историография парфянско-сасанидского Ирана.— Историография стран Востока. М.. 1969.

нарисам В. В. Бартольда. В них немає необхідної критики і виявлення різних концепцій та теорій історіографії, отже, їх аналізу, але ж автор їх, слушно констатує Бєлова, внаслідок своєї методології, зумовленої загальним станом історичної науки початку XX ст., історичної науки про Схід особливо, не міг поставити перед собою подібні наукові завдання. Із статті Бєлової випливає також думка, що ця можливість Кримського, як і його сучасника Бартольда, обумовлена була рівнем історичних знань про Схід, першочерговою необхідністю поки що нагромаджувати переважно фактологічний матеріал. Стаття Бєлової не враховує праць Кримського з історії Ірану, що досі залишаються в рукописі.

Починаючи з 1964 р., близько десяти повідомлень і статей про А. Ю. Кримського як історика опублікував автор, що працює в плані дослідження історичних поглядів видатного вченого [1].

Огляд написаного досі про А. Ю. Кримського як історика свідчить, що зроблені тільки перші кроки у з'ясуванні внеску цього видатного вченого в історичну науку. Найбільше їх значення бачимо в закликові до поглибленішого вивчення проблеми.

К. И. Гурницкий

А. Е. КРЫМСКИЙ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

Яркой фигурой в украинской науке конца XIX — первых четырех десятилетий XX в. является ученый с мировым именем А. Е. Крымский (1871—1942). Выступая на протяжении полувека как энциклопедист-гуманитарий (главным образом в области востоковедения и славянской филологии), А. Е. Крымский значительное количество своих трудов посвятил изучению стран Ближнего и Среднего Востока, частично истории Украины. Почти каждая статья, очерк, а в дальнейшем и сводные многотомные труды и монографии. вызывали со стороны специалистов-современников рецензии и отзывы — нередко острого полемического характера. В последние годы, в связи с усилением внимания к истории научных знаний, а особенно в связи с ценностью и актуальностью поднятых А. Е. Крымским проблем в своих исследованиях, а также в связи с 50-летием Украинской Академии наук, одним из фундаторов и первых академиков которой был выдающийся ученый, равно как и с приближающимся столетием со дня его рождения (январь 1971 г.), интерес к его наследию возрастает. Имя А. Е. Крымского все чаще встречается на страницах научных журналов, в более широкой печати, фигурирует как в узко проблемных, так и в обобщающих трудах исследователей, в том числе историков, наших дней. Появились первые очерки, научные статьи, посвященные Крымскому.

---

[1] Висновки з дослідження проблеми див.: К. І. Гурницький. А. Ю. Кримський-історик.— «Український історичний журнал», 1969, № 12, стор. 108—111.